

Ο ιουδαϊσμός, που οι σχέσεις του με τον χριστιανισμό είναι στενές και ενίοτε συγκρουσιακές, είναι μια άλλη σημαντική θρησκεία στην αυτοκρατορία. Οι Εβραίοι αποτελούν σημαντική διασπορά εκτός της αυτοκρατορίας -στην Περσία και τη νότια Αραβία- αλλά και εντός, όπου συνιστούν έναν αστικό κυρίως πληθυσμό.

Στην Παλαιστίνη, από την εποχή του Αδριανού και μετά, μένουν μακριά από τα Ιεροσόλυμα και δεν έχουν μεγάλη παρουσία στην Ιουδαία, αλλά ισχυρές κοινότητες μαρτυρούνται στις παράλιες πόλεις ή στο νότιο τμήμα της Παλαιστίνης. Η κατεξοχήν περιοχή των Εβραίων είναι ο βορράς, στη Γαλιλαία και τα υψίπεδα του Γκολάν. Σε αυτό προπύργιο, ο χριστιανισμός δεν παρεισδύει. Οι Σαμαρίτες είναι συγκεντρωμένοι στην αρχική τους πατρίδα, γύρω από το όρος Γαριζιμ και τη Νεάπολη, αλλά τον 4ο αι. ο πληθυσμός τους αναπτύσσεται και διασκορπίζεται σε πολλά κέντρα.

Η εξέλιξη των προηγούμενων αιώνων συνεχίζεται. Οι εβραϊκές κοινότητες έχουν την τάση να κλείνονται στον εαυτό τους. Η συναγωγή και οι ραβίνοι κατέχουν όλο και πιο σημαντική θέση. Είναι η εποχή της σύνταξης του Ταλμούδ. Η σύνταξη του Ταλμούδ των Ιεροσολύμων ολοκληρώνεται στα τέλη του 4ου αι. Έπειτα, όταν το κέντρο βάρους μετατίθεται από τις παλαιστινιακές σχολές (Τιβεριάδα, Σεφωρίδα, Καισάρεια) στη Μεσοποταμία, όταν δηλαδή οι Εβραίοι εγκαταλείπουν τα εδάφη της αυτοκρατορίας και περνούν στην Περσία, γίνεται η σύνταξη του Ταλμούδ της Βαβυλώνας, που ο βασικός εισηγητής της, ο **Ραββί Ασχι**, πεθαίνει το 430.

Πριν από τον Κωνσταντίνο, ο ιουδαϊσμός είναι θρησκεία ανεκτή (religio licita) εντός της αυτοκρατορίας. Οι εβραίοι απολαύουν μάλιστα ορισμένων προνομίων : οι ιερείς και οι επικεφαλής των συναγωγών απαλλάσσονται από τα καθήκοντα της κουρίας, ενώ οι εβραϊκές αρχές έχουν νομικά τη δικαιοδοσία να ρυθμίζουν τις διαφορές μεταξύ εβραίων. Μέχρι τις αρχές του 5ου αι., οι εβραϊκές κοινότητες διαθέτουν έναν κεντρικό οργανισμό, το πατριαρχείο. Αρχικά εγκατεστημένος στη Σεφωρίδα, και μετά στην Τιβεριάδα, ο εβραίος πατριάρχης, που το λειτούργημά του είναι κληρονομικό, αναγνωρίζεται από τον νόμο και χαίρει σημαντικών προνομίων. Μαζί με τον συνέδρό του (sanhedrin) είναι η ανώτατη αρχή όσον αφορά τις θρησκευτικές υποθέσεις, και διορίζει τους ιερείς ή τους υπεύθυνους των συναγωγών και των κοινοτήτων. Οι απεσταλμένοι του τον ενημερώνουν, μεταβιβάζουν τις αποφάσεις του, συλλέγουν την ειδική εισφορά που λαμβάνει (aurum coronarium, *στεφανικό ν χρυσίον*).

Όταν όμως ο

Γαμαλιήλ

πεθαίνει, χωρίς απόγονο, μεταξύ 415 και 429, δεν θα αντικατασταθεί. Το *στεφανικόν χρυσίον*

θα αποδίδεται πλέον στο ταμείο των θείων θησαυρών (sacrae largitiones). Οι εβραϊκές κοινότητες δεν διαθέτουν πλέον κεντρική αρχή εντός της αυτοκρατορίας. Αυτή την έλλειψη την αντισταθμίζει, ως ένα βαθμό, ο ρόλος που διαδραματίζει στη Μεσοποταμία ο εξίλαρχος.

Η κατάσταση χειροτερεύει στη συνέχεια. Οι χριστιανοί θεωρούν τον ιουδαϊσμό αντίπαλο, με τον οποίο διατηρούν πολύπλοκες σχέσεις: ασκεί σε αυτούς πραγματική γοητεία, αλλά εμπνέει επίσης και ένα αντιιουδαϊκό πνεύμα που μπορεί ορισμένες φορές να συνοδεύεται από βίαιες αντιδράσεις. Η νομοθεσία, καθώς εξελίσσεται, έχει καταρχήν στόχο να προστατεύσει τους χριστιανούς στις σχέσεις τους με τους εβραίους, ύστερα καταργεί τα προνόμια των εβραίων και στη συνέχεια επιβάλλει διακρίσεις.

Επί Ιουστίνου Α' και Ιουστινιανού η κατάσταση των Εβραίων και των Σαμαριτών επιδεινώνεται: υπαγόμενοι στους ίδιους νόμους με τους ειδωλολάτρες και τους αιρετικούς. Ο Ιουστινιανός κλείνει το 529 τις συναγωγές των Σαμαριτών. Μετά από αίτημα των εβραίων παρεμβαίνει επίσης και στην άσκηση της λατρείας: επιβάλλει την ανάγνωση της Βίβλου στα ελληνικά (στη μετάφραση των Εβδομήκοντα ή του Ακύλα) και απαγορεύει τη μελέτη του Ταλμούδ.

Η Παλαιστίνη είναι το θέατρο πολλών εξεγέρσεων: η πρώτη εβραϊκή εξέγερση στα μέσα του 4ου αι. καταπνίγεται από τον καίσαρα Γάλλο. Οι Σαμαρίτες εξεγείρονται επί Μαρκιανού, και αργότερα το 529, ενώ προς το τέλος της βασιλείας του Ιουστινιανού Εβραίοι και Σαμαρίτες εξεγείρονται από κοινού. Η εχθρότητά τους απέναντι στην αυτοκρατορία θα διατηρηθεί πλέον αμείωτη, ενώ στις αρχές του 7ου αι. θα καλοδεχτούν τον Πέρση εισβολέα και στη συνέχεια και τους μουσουλμάνους. Ο Ηράκλειος από τη μεριά του ορίζει με διάταξη την υποχρεωτική βάπτισή των εβραίων.